

СПАДЩИНА К.Д. УШИНСЬКОГО: ТЕОРЕТИЧНІ ВИТОКИ СУЧАСНОЇ ПЕДАГОГІКИ

УДК 37(09) (470+571)

Драч О.О.,

*професор кафедри всесвітньої історії Інституту суспільства
Київського університету імені Бориса Грінченка,
доктор історичних наук, професор*

ВПЛИВ ІДЕЙ К.Д. УШИНСЬКОГО НА ФОРМУВАННЯ ГЕНЕРАЦІЇ «НОВИХ ЖІНОК» У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Автор аналізує основні чинники формування генерації «нових жінок» у Російській імперії, простежує вплив ідей К.Д. Ушинського на становлення нового світогляду жіночої молоді, з'ясовує мотиви прагнення до саморозвитку і самовдосконалення.

Ключові слова: жіноча освіта, суспільна лібералізація, К.Д. Ушинський.

Сучасна Українська держава, оновлюючи всі сфери суспільного життя, активно впроваджує реформування освітньої галузі, котра є визначальною для формування нової генерації громадян, відданих демократичним цінностям та національно-державним традиціям. Від глибини їхніх знань, твердості переконань, спектру світоглядних цінностей та моральних чеснот залежить дієвість громадянського суспільства, що активно розвивається в державі. Саме тому вивчення історичного досвіду взаємодії видатних педагогів і суспільства у процесі формування системи нових поколінь жіночої молоді у Російській імперії у час ринкових трансформацій є вельми актуальним з огляду на схожість періоду, що сьогодні переживає українська спільнота.

Питання з історії жіночої освіти постійно перебувають в полі зору українських та зарубіжних дослідників. Зокрема, на увагу заслуговує ґрунтовна робота американського дослідника Річарда Стайса, визнана класикою теми жіночого руху [1]. Доповнює цікавими джерелознавчими та історіографічними підходами галерею російських «емансипе» німецька дослідниця Біанка Пієтров-Енкер [2]. Надзвичайною активністю у вивченні цієї теми вирізняються сучасні російські науковці, що підтверджує низка ґрунтовних та цікавих монографій, присвячених даній проблемі [3]. В Україні так само спостерігається зростання інтересу до питань історії жінок, їх освіти та виховання, що засвідчує низка публікацій у провідних часописах [4]. Однією з перших спроб наукового вивчення історії вищої жіночої освіти в Україні стала праця київської дослідниці К. Кобченко, що присвячена історії Вищих жіночих курсів у Києві [5]. Втім, незважаючи на значний масив літератури, на жаль, відсутні ґрунтовні дослідження з проблеми формування нової генерації жіноцтва в Російській імперії та Україні в період модернізаційних змін.

Метою статті є вивчення впливу ідей К.Д. Ушинського на формування генерації «нових жінок» у Російській імперії, з'ясування чинників, що були визначальними для становлення інноваційного світогляду молоді.

Лібералізація економічного життя та переорієнтація країни на ринкову модель господарювання означали відмову від державної монополії в цій сфері. «Казенна» служба перестала бути єдиним заняттям для освіченої людини. Сфера інтелектуальної праці розширювалася, відкрився простір для різноманітної суспільно-корисної діяльності в громадських та приватних установах. Модернізація суспільного й державного ладу, що відбувалася в Російській імперії, вимагала «нових» людей: освічених, енергійних, обізнаних з питаннями управління, науки, матеріального виробництва. Жінки так само прагнули взяти активну участь у цих процесах, оскільки велика конкуренція на педагогічній ниві змушувала до пошуку нових сфер застосування своїх сил [6, 7]. Як згадував письменник Л.В. Успенський, його мати-дворянка прагнула громадської діяльності і постійно навчалася на різних курсах [7, 22]. Проте інтелектуальна праця потребувала ґрунтовних знань, що зумовлювало потяг представниць «слабкої статі» в імперії до здобуття вищої освіти.

Осмилюючи право «слабкої статі» на доступ до загальнолюдських знань, видатні педагоги та публіцисти Російської імперії розкритикували традиційну модель дівочого інститутсько-пансіонного виховання та визнали важливість серйозної підготовки громадянок держави до реального життя незалежно від станової, конфесійної та майнової приналежності батьків. Криза старої системи жіночої освіти доводила необхідність нових організаційних підходів. Дворянська заборгованість та зубожіння дедалі більше вибивали ґрунт у становій закритій школи, що виявлялася занадто дорогою; її не було на що утримувати. У добре впорядкованих столичних інститутах шляхетних дівчат, за зізнанням попечителя Петербурзького навчального округу, могли навчатися винятково доньки заможних поміщиків, переважно з провінції, доньки ж бідних дворян вступали чи за щасливим жеребом, чи на державне утримання за заслуги батьків, чи на стипендії імператорської родини [8].

Організація загальнодоступних відкритих дівочих гімназій у Російській імперії з кінця 50-х років XIX ст. значною мірою сприяла становленню нової моделі освіти «слабкої статі» модерного часу. Метою громадських навчальних закладів, доступних для учениць із «невибагливих родин», стало надання ґрунтовної середньої освіти. Жіноча гімназія не тільки давала певні знання, а й формувала світоглядні засади, пробуджувала в учениць допитливість та прагнення до самовдосконалення. Крім того, за висновком тогочасних педагогів, практика функціонування жіночих гімназій доводила хибність думки про суттєву відмінність освіти чоловіка та жінки [9, 134]. Проте навчальні програми жіночої середньої школи, порівняно з чоловічою, зберігали «полегшений» характер, наприклад, із фізики, математики, хімії.

Варто зауважити, що соціокультурні трансформації в пореформеному суспільстві зумовили економічні проблеми, які торкнулися майже всіх верств населення. Відміна кріпацтва спричинила руйнацію дворянських господарств та зростання їх заборгованості через неможливість конкурувати з капіталістичними, орієнтованими на ринок маєтками. Безпосереднім наслідком стало банкрутство та зубожіння дворянства, витіснення його в міста і формування прошарку, як тоді говорили, «поміщицького пролетаріату» [10, 2]. Провінційні дворяни, призвичаївшись до дармової кріпацької праці, виявилися не підготовленими до економічної конкуренції

та ролі підприємця. Більшість з них відчували себе вибитими з усталеного способу життя. Щоб вижити в нових умовах, дворяни хлинули до Санкт-Петербурга та губернських міст і посіли всі можливі місця в державних структурах.

Якщо чоловіки-дворяни вирішували проблему «виживання» у перехідний період вступом на службу, то для жінок можливості самостійного заробітку були вкрай обмеженими, у тому числі й корпоративними моральними нормами. У дореформенні часи, окрім праці гувернантки та вчительки, усі інші заняття вважалися принизливими для шляхетних панянок і дам [11, 202]. Однак молоде покоління жінок-дворянок в умовах кардинальних соціально-економічних змін енергійно освоювало нові соціальні практики. Як згадувала сучасниця, звільнення селян змінило всі сфери імперського соціуму, спричинило переворот не тільки в економічній галузі, а й у моралі, поняттях та звичаях, зумовило «духовне переродження всього суспільства» [12, 289]. Осмислює незворотність змін, зруйнування звичного способу буття в щоденнику О.О. Кравченко 1835 року народження: «Минеться наше покоління, люди порозумнішають, самі собі будуть заробляти, до того йдеться» [13, 72]. Моральні вимоги в модернізованому суспільстві кардинально змінилися – праця, що колись вважалася ганьбою для шляхетної особи, у першу чергу жінки, тепер стала обов'язковою для кожної порядної людини.

За оцінками тогочасної публіцистики, радикальні суспільні зміни «пробудили жінок від багатвікового сну». Сучасники помітили прагнення «слабкої статі» за допомогою чесної праці забезпечити собі матеріальну самостійність та незалежне існування в суспільстві. Водночас прийшло усвідомлення того, що для належного професійного статусу однієї старанності та бажання працювати недостатньо, необхідні ґрунтовні знання і фахова освіта. Прагнення жіночої молоді Російської імперії до вищої освіти досить швидко стало нагальною життєвою потребою для випускниць середніх навчальних закладів. Колишня інститутка Ганна Енгельгардт (у дівоцтві Макарова), яка змушена була працювати заради «шматка хліба», із цього приводу зазначала: «Переконання зводяться до одного: вірую, сповідую і люблю тільки працю та знання. Тільки в них сила, тільки вони врятують світ і людей» [14, 23]. Отже, амбітні дівчата мріяли про університетську освіту.

Варто зауважити, що навіть у тих маєтках, яким вдалося уникнути розорення в цей час, жінок було позбавлено звичного кола обов'язків з управління домашнім господарством, вони опинилися «поза справами». Така бездіяльність викликала в них незадоволення своїм соціальним становищем та посилювала захоплення популярними ідеями про служіння суспільству. Зокрема, педагог-новатор К.Д. Ушинський, виступаючи перед вихованками Смольного інституту з приводу оголошення Маніфесту про звільнення селян, наголосив, що їхній обов'язок – «сплатити хоча б мізерну частину боргу народу» в ролі просвітительок, задля чого необхідно здобути вищу освіту [15, 282].

Піднесення суспільної активності бере початок з унікального епосу покоління шістдесятників, де прагнення до особистої та громадянської свободи сполучалося з необхідністю віднайти раціональний сенс власного суспільного буття. Бажаючи змін на краще, нова генерація високо поцінювала такі якості, як співпереживання та совість. Служіння народу вважали моральним обов'язком кожного. Широкий простір для вияву індивідуальних здібностей та реалізації гуманних прагнень усіх охочих надавало саме просвітництво. Як слушно зазначив К.Д. Ушинський, «жодні статuti, реформи, штати не зроблять нічого у такій практичній та духовній сфері, як освіта народу, якщо не знайдуться люди, спроможні внести в цю царину животворну силу свого могутнього духу» [16, 200]. Представники прогресивної громадськості, натхненні прагненнями демократизації та емансипації, у різний спосіб сприяли втіленню ідеї вищої жіночої освіти.

Стремління до самовдосконалення охопило також і випускницю Харківського інституту шляхетних дівчат Олександру Монтвид-Шабельську, що певний час безтурботно насолоджувалася свободою та розкошувала в маєтку батька на півдні Харківської губернії [17, 1–2]. Споглядаючи трагічне сімейне життя молодшої сестри, Олександра вирішила якомога довше не виходити заміж, а поїхати до Санкт-Петербурга, щоб вступити на «які-небудь курси». Додало впевненості у правильності обраного шляху ознайомлення з книгою М.Г. Чернишевського «Що робити?». О. Монтвид-Шабельська ствердилася в намірі «не жити безцільно з дня на день, а взятися до певної справи» і знайшла в собі сили оголосити родині власне рішення, чим шокувала всіх домашніх. Реалізувати задум вдалося

тільки завдяки розумінню батька її бажання навчатися та серйозному віку (близько 24 років). У супроводі чоловіка сестри дівчина поїхала до Санкт-Петербурга [17, 42–43].

Свої спонукальні мотиви зафіксувала Єва Бройдо, що в 15 років долучилася до групи школярок, які брали приватні уроки для подальшої освіти. «Роздуми над ідеями свободи, – згадувала вона, – незадоволеність порожнечою життя в провінції, підсвідоме бажання до ідеальної країни, жадоба знань мали окреслити шлях до кращого і світлого майбутнього» [2, 159]. Молодь дедалі більше усвідомлювала свої можливості та індивідуальність. Устремління нової генерації «слабкої статі» до навчання, самовдосконалення і свободи розвитку особистості набули значного поширення, про що свідчить, зокрема, вживання в той час добре відомого глузливо-го виразу «дівчиця з амбіціями».

До переосмислення сенсу життя молодих людей підштовхувала звільнена від стереотипів минулої епохи самооцінка. По суті, дорогоказом служила настанова тогочасного кумира молоді Д.І. Писарева: «Єдиним критерієм моралі і справи є власне “Я”!» [18, 24]. Цей постулат активно засвоювало молоде покоління. Так, піднесений настрій, викликаний вступом у життя після закінчення закритого навчального закладу, та бажання реалізувати власний потенціал стали чинниками соціальних устремлень В. Фігнер. Під впливом прогресивних ідей часопису «Отечественные записки» в дівчини з'явилося прагнення «вступити до університету – за кордоном, у Казані, де завгодно, аби вчитися, стати лікарем і принести знання в село як зброю проти хвороб, злиднів, неосвіченості» [19, 64].

Старше покоління досить непросто осмислювало крах усталеного способу життя та звичних принципів світогляду. Батьки намагалися зберегти непорушність родинного ладу, наполягали на повазі до старших та авторитетності їхньої думки. Більшість заможних родин задля забезпечення доньок від «крамольних» ідей продовжували традицію домашнього виховання. Проте дієвими чинниками на користь відкритих жіночих навчальних закладів стали думки найближчого оточення, авторитетних знайомих, педагогів, також перші вияви цілеспрямованості та наполегливості представниць нової генерації.

Підсумовуючи, зазначимо, що нові філософсько-етичні концепції позитивізму та матеріалізму на «російському» ґрунті зумовили

появу нових ідейних тенденцій – нігілізму з його рішучим запереченням дворянського способу життя та безпосередньої участі кожного в суспільних справах, у тому числі й особистої праці та громадянської відповідальності за стан держави. Посилювала їх потужна духовна мотивація представниць нової генерації, засадничим для якої став принцип – навчання та самовдосконалення понад усе. Стремління до вищих духовних і соціальних ідеалів, атмосфера народолюбства та пріоритет ідеї «загального блага» формували в дівчат прагнення бути корисними членами соціуму, віддавати себе служінню народу. З того часу в системі цінностей «нової жінки» здобуття ґрунтової освіти стало обов'язковою умовою суспільної реалізації.

Джерела

1. Стайтс Р. Женское освободительное движение в России : Феминизм, нигилизм и большевизм, 1860–1930 / Р. Стайтс ; пер. с англ. – М., 2004; Юкина И.И. Русский феминизм как вызов современности / И.И. Юкина ; под ред. Т.А. Мелешко. – СПб., 2007.
2. Пиетров-Эннкер Б. «Новые люди» России. Развитие женского движения от истоков до Октябрьской революции / Б. Пиетров-Эннкер ; пер. с нем. Ю.П. Шаттона ; под ред. М.П. Мохначевой. – М., 2005.
3. Веремко В.А. Женщины в русских университетах (вторая половина XIX – начало XX вв.) / В.А. Веремко. – СПб., 2004; Перова Н. Смоленки, маринки, павлушки...бестужевки. Из истории женского образования в Санкт-Петербурге / Н. Петрова. – СПб. : ИД «Петрополис», 2007. – 304 с.; Юкина И. Русский феминизм как вызов современности / И. Юкина. – СПб. : Алетейя, 2007. – 544 с.; Пономарева В.В. Мир русской женщины : воспитание, образование, судьба. XVIII – начало XX века / В.В. Пономарева, Л.Б. Хорошилова. – 2-е изд. – М. : ООО «ТИД “Русское слово – РС”», 2008. – 320 с.
4. Чуткий А. Професура Університету Св. Володимира і вища жіноча освіта у Києві (друга половина XIX – початок XX ст.) / А. Чуткий // Историчний журнал. – 2005. – № 5; Нижник В.В. Жіноче питання на прикладі вищої освіти у громадсько-політичному житті Російської імперії у другій половині XIX ст. / В.В. Нижник // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2005. – № 5.
5. Кобченко К.А. «Жіночий університет Святої Ольги» : історія Київських вищих жіночих курсів. – К. : «МП Леся», 2007. – 271 с.
6. Санкт-Петербургские высшие женские курсы за 25 лет. 1878–1903. Очерки и материалы. – СПб. : Тип. И.Н. Скороходова, 1903. – разд. паг.

7. Успенский Л.В. Записки старого петербуржца / Л.В. Успенский. – Л. : Лениздат, 1970. – 511 с.
8. Док. № 60. Докладная записка попечителя Петербургского учебного округа М.Н. Мусина-Пушкина министру народного просвещения С.С. Уварову – о необходимости учреждения Высшего училища для девиц // Начальное и среднее образование в Санкт-Петербурге XIX – начало XX века : сб. док. – СПб., 2000. – С. 124.
9. Стоюнин В. Образование русской женщины / В. Стоюнин // Исторический вестник. – 1883. – № 4. – С. 125–159.
10. Сватиков С. Русская студентка. (1860–1915) / С. Сватиков // Русский архив. – 1915. – № 8. – С. 1–22.
11. Воспоминания Марии Константиновны Цебриковой : двадцатипятилетие женского вопроса. 1861–1886 гг. // Звезда. – 1935. – № 6. – С. 190–208.
12. Шабанова А.Н. Из первых лет женского медицинского образования в России. (Воспоминания женщины-врача 1-го выпуска) / А.Н. Шабанова // К свету : науч.-лит. сборник / под ред. Е.П. Летковой, Ф.Д. Батюшкова. – СПб. : Изд. комитета Общ-ва доставления ср-в, 1904. – С. 289–310.
13. ВР РНБ. – Ф. 601. – Од. зб. – Спр. 1195. – Арк. 72.
14. Мазовецкая Э. Анна Энгельгардт (Санкт-Петербург второй половины XIX века) / Э. Мазовецкая. – СПб. : Академический проект, 2001. – 224 с.
15. Щепкина Е.Н. Из истории женской личности в России : Лекции и статьи / Е. Щепкина. – СПб. : Тип. Б.М. Вольфа, 1914. – 307 с.
16. Ушинський К.Д. Загальний погляд на виникнення наших народних шкіл // К.Д. Ушинський. Вибрані педагогічні твори : в 2 т. – К. : Рад. школа, 1983. – Т. 2. – С. 191–202.
17. Монтвид-Шабельская Александра Станиславовна (писательница г. Харьков). Юность. Записки. 1843 г. // ЦДІАК України. – Ф. 2066. – Оп. 1. – Спр. 3. – 126 арк.
18. Писарев Д.И. Мыслящий пролетариат / Д.И. Писарев // Сочинения : в 4 т. – М. : Госиздат худлит, 1956. – Т. 4. – С. 7–49.
19. Фигнер В. Запечатленный труд. Ч. 1. / В. Фигнер // В. Фигнер Полн. собр. соч. : в 7 т. – М. : Изд-во Всесоюзного общ-ва политкаторжан, 1932. – Т.1. – 400 с.

Автор анализирует основные факторы формирования генерации «новых женщин» в Российской империи, прослеживает влияние идей К.Д. Ушинского на становление нового мировоззрения женской молодежи, выясняет мотивы стремления к саморазвитию и самоусовершенствованию.

Ключевые слова: женское образование, общественная либерализация, К.Д. Ушинский.

The author analyzes major aspects of formation of the “new women” generation in the Russian Empire, traces the influence K.D. Ushynskiy’s ideas on the development of young women’s new outlook, and finds out the motives for self-development and self-improvement.

Key words: women’s education, social liberalization, K.D. Ushynskiy.

Зайченко І.В.,

*професор кафедри педагогіки
Національного університету біоресурсів
і природокористування України,
доктор педагогічних наук, професор*

К.Д. УШИНСЬКИЙ І УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ШКОЛА

У статті розкривається роль К. Ушинського у становленні теоретичних основ української національної школи. Зокрема, висвітлено погляди К. Ушинського на проблеми мети, завдань, сутність народної школи, значення рідної мови, роль громадськості у розбудові національної школи і національного виховання.

Ключові слова: К. Ушинський, творча спадщина К. Ушинського, ідея народності виховання, народна школа, українська національна школа.

У другій половині XIX – на початку XX ст. в українській науковій, науково-публіцистичній, методичній літературі й пресі достатньо повно, хоч і в розрізненому вигляді, представлені теоретико-методологічні основи й найважливіші шляхи творення української національної школи (мета, завдання, зміст, принципи, методи, організаційна структура національної освіти і школи, керівництво й управління ними, роль, місце і значення вчителя в національній школі, матеріально-технічне оснащення, роль громадськості та ін.), які цілком відповідають критеріям наукової педагогіки. Їх формування здійснювалося не лише в контексті і взаємодії розвитку педагогічної думки на всіх українських землях, але й у контексті і при взаємодії розвитку педагогічної думки в Росії, країнах Західної Європи, світового історико-педагогічного процесу.

Педагогічні статті й матеріали П. Грабовського, М. Грушевського, Б. Грінченка, О. Дорошкевича, М. Драгоманова, О. Духновича,